

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

(1866—1934)

ЗВИЧАЙНА СХЕМА «РУССКОЇ» ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНЬОГО СЛОВ'ЯНСТВА

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії Слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії¹ дає мені нагоду порушити справу схеми історії Східного Слов'янства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей у звичайній схемі «русскої історії»², тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно прийнята схема русскої історії всім звісна. Вона починається з перед-історії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV віці, до князівства Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування Великого князівства Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Россійского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспіль-

¹ Писано з нагоди плану слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

² Напр. в «Записках» Наукового Товариства ім. Шевченка т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Милюкова, Сторожева, Загоскина, Володимирського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги Милюкова «Очерки по истории русской культуры» зробив ужиток проф. Филевич в своїй рецензії праці д. Милюкова, в час. «Новое Время», покликаючись на них на попертя своїх гадок, зовсім противних тим, якими продиктовані були мої замітки). Також в приготованім ним до друку «Очерку истории украинского народа».

ности, культури, і «русская история» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі прийняла наука «истории русскаго права», складаючися з трьох відділів — права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання, до цієї схеми привикли й її невідгоди, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претенсії вичисляти їх усі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII—XIV вв., так наче се останнє було його продовженням! Се можна було московським книжникам, — для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народности, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської¹. Сю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X—XII вв. великоросами й казавши їм потім, у XIII—XIV вв., відси виемігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности української до великоруської не повинна служити причиною до їх переміщувань, — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом, наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо?

¹ Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, напр., висловлює сю думку укладчик «Русской истории с древнейших времен», виданої московським кружком помічі самоосвіти (Москва, 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що «Русь дніпровська і Русь північносхідна два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві особні частини руської народности».

Ліпше сказати — дві народности, аби оминати баламуцтва, зв'язаних з теорією «единства русской народности».

Історія великоруської народності зістається властиво без початку. Історія сформування великоруської народності досі зістається невиясненою, через те, що її історію починають слідити від середини XII в.¹ і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися «руської історії». Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, «Русскаго государства». Фікція «київського періоду» не дає можности відповідно представити історії великоруської народности.

Тому, що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народности. Підтримується старе представлення, що історія України, «малорусского народу» починається доперва з XIV—XV віком, а що перед тим — то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кожному кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV—XVI вв. якби щось нове, мов би її перед тим там не було, або вона історичного життя не мала.

Зрештою історія українсько-руської народности зісталася не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті — се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився «руської історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішніми і пізнішими стадіями історії української народности, мислив би ся історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна — вкажу хоч би на значення її в сформуванні великоруської народности, або в історії Великого Князівства Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людности сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до «руської історії» Великого Князівства Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Гловайський, Бестужев-Рюмін і інш. пробували викладати паралельно історію «Руси западної», себто Великого Князівства Литовського, й «Руси восточної», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення Великого Князівства Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального кур-

¹ Гарні початки, зроблені напр. книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княжение», не були потім розвинені успішно.

су «истории русского права», де було б включене Велике Князівство Литовське, ані особного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. Велике Князівство Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новітній науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значення литовської етихії. Слідження преемства права староруського з правом Великого Князівства Литовського, значення слов'янського елементу в процесі творення й розвою Великого Князівства Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайности, що вони зовсім ігнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч безперечно ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрою Великого Князівства Литовського (от хочби вкажу лише *exempli gratia* на інститут «койминців»). Потім, лишаючи литовський, — сам слов'янський елемент Великого Князівства Литовського неоднотайний: маємо тут дві народности — українську-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя і Пинщини, були досить механічно зв'язані з Великим Князівством Литовським, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблинською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Навпаки, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з Великим Князівством Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу Великого Князівства Литовського), й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія Великого Князівства Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народности, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо, оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насаджені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської — напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже включення історії Великого Князівства Литовського в «руську історію» не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного і культурного процесу українсько-руської народности вистане зазначення тих кількох моментів з історії Великого Князівства Литовського, що мали для неї безпосереднє значення¹. Більше з неї увійшло б в історію білоруської народности, але в цілості включати історію Великого Князівства Литовського в «руську історію» нема причини, коли це має бути не «історія Росції», себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських,

¹ В таких дусі старався я використати історію Великого Князівства Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

або східно-слов'янських¹ (уживають часом сього терміну, аби оминути неясности й баламуцтва, які випливають з неоднакового уживання слова «русскій»).

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні «руської історії», чи історії Східного Слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східно-слов'янських племен держава найбільше значення мала, найтісніше пов'язана була з життям народу у народности великоруської (хоч і тут, но за межами національної, володимиро-московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородське-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську.

Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором властиво тільки від 1792-р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значення, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «руської історії», має вона властиво наслідком підміни поняття історії «руського народу» (в значенню руських, східнослов'янських) народностей поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься «руською історією» я бачу комбінацію, чи властиво — конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її територія), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «руських народностей», і нарешті — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Коже з сих понять в консеквентнім переведенню може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при такім комбінуванні різних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить у схему «руської історії» з понять історії Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно і повно переведену історію *великоруського народу*. «Честь и место» історії сеї най-

¹ Один із найвизначніших сучасних систематиків — проф. В. Буданов ставить задачку науки історії руського права «руського народу», не Російської держави, тому виключає з неї національні права не-руських народностей Росії, а вважає інтегральною частиною право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і в інших консеквентно у них, як і у самого В. Буданова (див. мою рецензію його курсу XXXIX т. Записок Наук. Тов. им. Шевченка, бібл. с. 4).

більшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важкої історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східно-слов'янських народностей — українсько-руської й білоруської. Історії Східного Слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської, і ще менше — українсько-руської народности, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки «русская історія» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народностей, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощатися з фікцією, що «русска історія», підмінювана на кожному кроці великоруською, то історія «общерусска».

Такий погляд сидить ще досить твердо, хоч на мій погляд він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми, — пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нерациональним. Історія великоруська (такою стає ся «руська історія» від XII—XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою «общеруської» історії й не може бути, як нема «общеруської» народности. Може бути історія всіх «руських народностей», кому охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народности й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такім же виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народности, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народности майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від різних епізодів з історії України й Білоруси — се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільности.

Найбільше раціональним здається мені представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливости представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене цікавлять мало. Головні принципи: треба б усунути теперешній еkleктичний характер «руської історії», зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східно-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними фактора-

ми. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «руської історії» признають, що вона не бездоганна, і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції, се вже інша справа.

У Львові, 9 (22) IX. 1903.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Михайло Грушевський — видатний український історик, автор фундаментальної «Історії України — Русі», дійсний член АН УРСР з 1923 р. І дійсний член АН СРСР з 1929 р. Названа стаття вийшла надрукована українською мовою у збірнику Російської Імператорської Академії наук «Статті по славяноведенію». Вип. I/С.— Петербург. 1904. С. 298—304).